

JÓZSEF ATTILA HARCA A KORÁVAL

Ignotus Pál

Hadd lopjak egy kis merészséget Sinkó Ervin barátomtól. Nemrég olvastam „Subotikai három napom 1963-ban” című, naplószerű tanulmányát,¹ melynek érdekes tárgykörére szeretnék még más alkalommal visszatérni. Most azonban csak arra utalok, hogy 1963-ban azt jegyzi fel, ami egy 1956 eleji budapesti folyóirat olvasása közben jut eszébe; addig a füzet ott hevert a nagy köteg kemény és puha fedelű nyomtatvány közt, amit az ember azzal az enyhén öncsaló szándékkal rak félre, hogy „egyszer majd elolvassa”. Történnék olykor csodák, a szándékát az ember olykor úgy valósítja meg, hogy észre se veszi — Sinkó hideg és magános vasúti zötyögés közben feledkezett bele az akkor már hétesztendős *Új hangba*, s talán hasznát is látta a késedelemnek: annak tudatában kottázhatta le saját reflexeit, amit ama folyóirati munkatársak legfőljebb még homályosan sejthettek. Nem mondom, hogy ez mindig haszon, de néha az.

Én az idén májusban, Prágából és Budapestről Londonba visszajövet látogattam el Belgrádba és a Vajdaságba, nevezetesen Újvidékre, olyan vargabetűvel, amelynek magyarázatául egész könyvet mondhatnék tollba ha volna olyan bolond toll, amely leírja, s ha én olyan bolond vagy fiatal volnék, hogy időt szakítsak rá. Magyarázat helyett beérném hát egy sor idézettel:

Emlékezés nem látott tájra,

— írta egy ismeretlen rímfaragó egy, az én szívemben titokzatos okok-

¹ *Epikuros hervadt kertje*. Tanulmánygyűjtemény. Forum, 1964. (Előzőleg megjelent a *Hidben* és *horvátul*, úgy tudom, a *Forumban* is.)

ból megragadt, versében, s engem is ilyen emlékek vonzottak a hóbor-
tos hurkokba gabalvodott Duna és a kihívó mokány buckák világába.
Úgy éreztem, ismerős tájékokat fogok viszontlátni, ahol még nem jár-
tam. Így is volt; a kevély új épülethasáboktól, amelyek Belgrád gyom-
os külterkeiből merednek föl, a cifra Zerkowitz-slágerokig, amelyek
az újvidéki nagyszálló cigánybandájának húrjain törnek magasba,
mindenütt csupa ismerős szín, ismerős idom, csupa otthonos hang, szag
és jelkép. Még az a szerb is, amelyen csak annyit tudok mondani, hogy
nem értem, az is olyan ütemben szól hozzám, hogy nem csodálkoznám,
ha hirtelen kiderülne, hogy előző életemben az volt az anyanyelvem.

Hát a vajdasági magyarság? Meg amire értelmiségi öntudatában tö-
rekszik? Az sem volt ismeretlen előttem. Nem is lehetett; kiszámít-
hatni, egyszerű kihagyásos módszerrel, hogy van olyan feladat a Nap-
rendszerben, amelynek elvégzésére a mi korunkban más nem lehet hi-
vatott, mint ember és európai, az emberiségen belül magyar, Európá-
ban pedig Jugoszlávia, s ha még ilyen is van, akkor Jugoszlávia ma-
gyarsága. Erre a valamire a *Híd* rátapintott. Szintetikusán meghatá-
rozható érdemeiért régóta becsülöm; s ha kezembe került, elismerően
olvastam. De más az, becsülésből és elismerően olvasni egy füzetet, s
más úgy beletemetkezni a lapjaiba, mintha mondjuk egy hideg vona-
ton zötyögve ismer föl benne az ember egy kis mindenséget, pokolba
kívánva útítársát, ki közben kártyával szeretné az időt agyonütni. Ne-
kem az újvidéki személyes találkozás kóstelója kellett, hogy ne csak
rokonszenvenmet, hanem szememet is magához ragadja, ami abban az
irodalomban, abban a szellemi közösségben egyedülálló, olyan messze
és sokfelé nyúlóan, mint Belgrádnál a Duna, s vitézül kuksolva a si-
kon, mint északabbra a buckák. Azóta útítársam a *Híd*, meg a csikó-
lapja, az új *simposion* (úgy érzem, stílusának tartozom azzal, hogy ne
írjam nagy kezdőbetűvel), meg a Forum megannyi magyar szerzője,
öregek, fiatalok, legfiatalabbak. És szeretnék néha belevágni a sza-
vukba, hozzájárulni egynek-másnak tisztázásához, ami leginkább rá-
juk, az ő „forum”-ukra vár; hol is kezdjem?

Leginkább mégiscsak ott, ahol legotthonosabban igazodom el, olyan
otthonosan, hogy olykor, mi tagadás, unom már, de az unalom sem óv
meg, hogy az izgalom el ne ömöljön rajtam, amikor szóba kerül: *de
nobis narratur* — a két világháború közti magyar irodalmi életéről
van szó, melynek egyik... azt bizvást állíthatom, hogy kiválóan be-
szédes részvevője voltam.

Erre az időszakra utalva írja Sinkó,² hogy:

Ha... Bóka László, aki saját szavai szerint „*irodalmunk történe-
tét következetesen a dolgozó nép szemszögéből, a marxizmus—leni-
nizmus módszerével nézi és ábrázolja*”, a Horthy-idők irodalmáról
azt állítja, hogy „*irodalmunk történetének nem kis büszkesége az,
hogy a fasiszta ferőzettől tisztán maradt*”, akkor meg kell állapí-
tanunk, hogy ez a diagnózis bizony inkább szép vágynak, mint ob-
jektív elemzésnek a szüleménye. Nemesak az irodalomtörténet ír-
óját, de elsősorban épp őt kényszeríti termékeny megismerésre az
a megdöbbentő tény, hogy a húszas évektől kezdve a magyar iro-
dalem vitathatatlanul hivatott, nagy és őszinte munkásainak, a

² *Magyar Irodalom*. Első kötet, 16—17. lap. Forum kiadás, Novi Sad, 1963.

régebbi nemzedékekhez tartozóknak éppúgy, mint az akkori fiataloknak a művein nagyon is ki-kiütözik a rájuk nehezedő „neonacionalista”, fajvédő, fasiszta atmoszféra fertőző befolyásának valamelyes szemmel látható tünete.

Voltak ugyan, akik, pusztán magyar nemzeti szempontból nézve a jövőbe, tisztán látták a romlás és pusztulás borzalmaival, amelyekkel a magyar népet s a magyar kultúrértékeket a germán élettér, a germán új rend koncepciójának a megvalósulása fenyegeti. Ámde még ezek is a kultusz ellen... ellenmítosszal küzdöttek; ellenmítosszal, amely már ideológiai szótárával is elárulja a német fasiszmus kontaminációs hatását. A város ellen, amely internacionalista, kozmopolita, fajidegen, ők az ősi magyar faj... a magyar sors külön útjának és igazának akartak a harcosai lenni.

Igen kevés az olyan elementárisan nagyszerű és teljesen makulátlan immunitás a fasiszmus befolyásával szemben, mint amilyen József Attila tragikusan nagy és akkor minden oldalról félreértett költői művéé. Szinte szabályként lehetne felállítani, hogy az akkori Magyarország irodalmában csak a nemzetközi proletariátus forradalmi hivatásában bizó és a marxizmus ideológiájával felfegyverkezett írók kis csoportja tudta megőrizni a teljes szellemi immunitást.

Mikor ezek a sorok megjelentek, Bóka László még élt és ténykedett, s nem alacsony rangban; Sinkó, gyöngéd lélek lévén, talán megszor-dinózza a tollát, ha közelgő halálát sejtí. Ezt nem is a fenti idézetre mondom, hanem a *Magyar Irodalom* más lapjaira, melyeken ijesztő Bóka-szemelvények találhatók: a zsdanovista zsargon a Turul szövet-ség huj-huj-hajrá csatalkáltásával körítve, ötagú csillag vitézkötéssel. Nem tudom, javára irajam-e szegény Bókának, hogy az ilyesmin senki sem kuncogott cinkosabban önála; igen, én hajlandó vagyok mentséget látni benne, mert a legsilányabb csalónak azt tartom, aki magát is be-csapja, s Bóka, ha mindig nem is, de többnyire imponálón nyílt tekintettel hirdette változó hitelveit a tényekről és értékekről, melyek-nek tudata dehogyan is változott benne. Történetesen a *Szép Szó* című, megtúrt folyóiratnál,³ melyet József Attilával indítottunk útnak 1936-

³ Az akkori magyar rendszerben „folyóirat” indításához kormányengedély kellett, amellyel nem rendelkezünk; de évenként tízszer vagy kevesebbszer, s az engedélyezett időszaki termékekhez képest aláhúzottan hátrányos helyzetben (tehát különleges anyagi nehézségekkel terhelt) megjelenhettek „engedélyezetlen” folyóiratok is. Ilyen megtúrt, de el nem ismert folyóirat volt a (be nem vallottan, de köz-tudomásúan) kommunista *Társadalmi Szemle*, majd a *Gondolat*; Kassák Lajos szocialista csoportjának többféle címen megjelent lapja: *Munka*, *Dokumentum* stb.: Jászai Huszadék századának folytatása, a *Századunk*; föltehetően más érdemes szem-lék is, melyeknek történetét egyszer érdemes volna külön felkutatni és megírni — s köztük a *Szép Szó*. (Mulatságos, hogy jogi szempontból ugyanezen kategóriába tar-toztak azok a szélső-horogkeresztes nyomtatványok is, amelyek, miután lapengedé-lyüket visszavonták, változó címekkel jelentek meg.) 1939 őszén az új sajtótörvény betömté a központi gondolatellenőrzésnek ezt a részét, s kimondta, hogy kormány-engedély nélkül semmiféle folyóirat nem indítható. Ezzel be is fellegzett a *Szép Szó*nak, noha a folyóirat utolsó szerkesztőjének, néhai Gáspár Zoltánnak, sikerült még egyszer a háború alatt *Delta Almanach* cím alatt kiadatnia egy kötetet, mely szembeötölően ott folytatta, ahol a *Szép Szó* abbahagyta. Mellesleg, Babits halála után

ban, Bóka egyike volt a fiatal filológus csapatnak, mely mint aláhúzótan *nem-marxista*, „tudományos szárny” szegődött hozzánk; mert az alapító gárdában voltak ugyan marxisták, elsősorban maga József Attila, meg társzerkesztőnk, Fejtő Ferenc, s a maga esztéta-villódzáisaival színezte, Németh Andor is, de marxista *lap* nem voltunk, s én személy szerint se voltam az.

Amikor most nemrég Bóka halálát hírül vettem, földézttem róla emlékeimet,⁴ amiért aztán meg is rótt egy kommunista barátom Budapesten: „Tudod, én se szerettem szegényt, de épp a halála másnapján — hiába, az ilyesmiben én vagyok konzervatív, *De mortuis...*” Az a gyanúm, kettőnk közül én kedveltem jobban a megboldogultat; mert elnézőbb voltam a fintonai iránt. Bóka olykor, kínos pillanatokban, perzekútor-esztétájául csapott fel a zsdanovizmusnak; erre bajos fölmelegült lélekkel visszagondolni. De hogy a pártos és a nemzeti klisék egyvelegét némi kegyeletes szerencsenmosdatásra használta fel? Ez majdnem becsületére válik. Amit pedig Sinkó ráidéz, voltaképpen ebbe a műfajba tartozik. Pörsenésektől mentesíteni — nem is a magyar irodalmat: az emberi természetet. Igazán szép feladat, csak nem íróhoz méltó, még kevésbé költőhöz; mert

... a költő sose lódit:
az igazat mondd, ne csak a valódit.

Az igazság az, hogy szellem nem foganhat szeplőtlenül, s immunis csak az lehet, aki immunizálódott. Állítom, hogy a Horthy-korszaknak nem volt írója, magamat sem véve ki, akinek valamely rezzenésén, kamaszkorin, ha nem későbbin, ne tudnám kimutatni a „neo-nacionalista” igézetet. Csak akkor sem mindegy, hogy ez a rezzenés milyen volt; sem hogy mikor következett be s kikkel jelzett összhangot, kik ellen kihívást. József Attila a baloldalon az elsők közt volt, akik a szittyá látomásokon csüngő Bartha Miklós Társaság ifjai közé elszagoltak; rövid ideig belső munkatársa is volt az *Előőrs* című lapnak, a fajvédelemből addig még legföljebb ha félig kilábalt Bajcsy-Zsilinszky Endre oldalán. Ez volt az ő nagy és végső immunizáló kiruccanása. Palástolni ezt nevetséges volna; ezt ő maga kérné ki magának, ha ugyan annyira ki nem nevetne szeplőtlenítő ügybuzgalmamért, hogy megsértődni sem érne rá. Annak idején az *Előőrs* miatt hidegültünk el, több évre; s ma sincs okom azt hinni, hogy neki volt igaza. De nekem se volt teljesen. Először is, mert lényeges mondanivalója mégiscsak az volt, ami e szélsőjobb-szélsőbal összehajlás egyetlen értékes termékeként maradt meg emlékezetünkben: a KI A FALUBA parancsa, társadalmi terápiának ostobaság, de a diagnózisnak elmulaszthatatlan eszköze, s irodalmi számadásnak ihlető posztulátum. Másodszor és főként pedig mert amikor és ahogy művelte, szembeszállt hatalommal, dacolt a kultúrdivat minden ügynökségével, mely rangos és pénzes monopóliumok pártfogásával tenyészett: az *ár ellen* úszott akkor is, akár

a *Nyugat* engedélyét is megvonták (vagy „vonakodtak másra átruházni”), bár hogy feleúton mégiscsak méltányolják a nyugatos irodalmat: Ilyés Gyula engedélyt kapott a *Magyar Csillag* megindítására.

⁴ „Bücszésés közben”, *Irodalmi Újság*, 1965. jan. 1.

korábbi anarchista, későbbi kommunista, vagy még későbbi freudista—marxista, *Szép Szó* időszakában. Amire a *völkisch* ragály világveszedelemmé s Magyarországon a társadalomkutatás torzító-tükrévé vált, senki nem volt jobban felvértezve ellene, mint ő; akkor már nemcsak ezen volt túl, hanem a sztalinizmuson is, s egykori elvtársai nem utolsósorban azért morogtak rá, mert mindenestől *levölkischelte* a Gömbös támogatására toborzott Új Szellemi Frontot, messze túltéve antifasiszta konokságban mind a moszkvai magyar kommunistákon, mind a hazai illegalitáson.

Megint nem azt magyarázom, hogy minden szavában igaza volt, hanem hogy így volt; némely személyes kifakadását kár volna tévedhetetlen ígehirdetésnek magasztalni. De, mint Sinkó helyesen látja: az egyedüli volt, aki ilyen monumentálisan látott tisztán. Mindenki más elmaradt mögötte: ki a tisztánlátásban, ki a kifejezés monumentalitásában — s valamennyire igazában mindenki mind a kettőben. A marxizmus ideológiája neki segítség volt a tisztánlátásban; nyilván segítség volt másoknak is; de nem mondhatom, hogy nagy segítség volt pl. azoknak a moszkvai magyar íróknak, akik József Attilát kevéssel azelőtt kiáltványukban *lefasiztázták*. A főbűne akkor a pszichoanalitikai érdeklődés volt. Később, igaz, megennyhültek valamelyest József Attila iránt s más bűnbakot kerestek a *Szép Szó* körében — frissebb szakadár kellett erre, az a legbosszantóbb —, de a koráramlat elutasításában nem tudták, nem akarták, nem is akarhatták követni József Attilát. Áll ez még a halála utáni évtizedekre is, amikor már eszmény, jelkép és tabu volt a neve. Példa erre Révai József. Révai nem volt számár, irodalmi és művészi dolgokban sem; ha az lett volna, nem volna érdemes vele példálódzni. Értett a szóból, még a *Szép Szóból* is; de József Attilából egy kukkot sem. S a pásztorfütyös dalolóból, ha lehet, még annyit sem, mint a gubancos önmardosóból; nem még a mozgalmi riadók szerzőjéből sem, akivel pedig, legalábbis egy-két éven át, világnézeti súrlódása nem akadhatott. Mi volt neki annyira végtelenen idegen József Attilában? A költő lelki merevgörccse: az é emberé, akinek *az igazság semmi árnyalata nem mindegy*. Az ilyet, mint forradalmárt, Révai eleve elvetéltnek érezte. Joggal-e? Ez persze azon áll, mit nevezünk forradalomnak.

A proletár- és zsellértömeg hú maradt József Attilához; már amennyiben ismerte. Két-három előadóteremre telő őszinte, lelkes közönsége lehetett a tízmillió magyar közt: terézvárosi magántisztviselők, angyalföldi kőművesek, még makói hagymás is volt egy fél tucatnyi, s diákok és munkásifjak, kikből alkalomadtán ugyancsak kikerekedhetett egy-egy kis csapat, visszhang-próbára, a bujkáló tömegöszton zalogául. De hogy ennél több a tömegtől nem teit, az magától értetődik: ha volt volna, nem lett volna proletár és zsellér. Őri és polgári társadalomban nincs olyan irodalom, melynek legfőbb támasza ne Őri és polgári rétegekből kerülne ki. Voltak zsellérről érző urak és proletári öntudatú polgárok; de József Attilának, paradox módon, nem ezek voltak támogatói. S az irodalom világában nem a vele egykorúak, nem a fiatalok. Szegeden Juhász Gyula és Móra Ferenc néztek rá pártfogóan: a méla, szerető világmegváltás, meg az adomás bölcs szabadelvűség. Bécsben, emigránsok és fél-emigránsok közt, Lesznai Anna hívta fel rá íróársai

figyelmét, köztük Ignotusét, mármint az apámét, aki aztán a *Nyugat*-ban, „*Ars poetica*”-jában, az új nemzedék legjelentősebb költőjének nyilvánította; és Hatvany Lajosét, ki ennél is többet tett érte: éveken át, mondhatni, eltartotta. Ez bizony a polgári liberalizmus és radikalizmus világa volt, még ha számúzóttan s a hajdani tőkének csak roncsain is; s a fiatalokat kedvelő élteesebbeké, nem a zsenge fiataloké. Ott, Bécsben ismerték meg József Attilát s ismerték fel a tehetségét: Fényes Samu, Lukács György, Reinitz Béla, Kassák Lajos és Kassák köréből — mely, lehet, *Ma* volt akkor, de talán már *Dokumentum* — Németh Andor és Déry Tibor (bár az is lehet, hogy Déry csak később, Párizsban ismerkedett meg vele, akár az akkor még szintén „maista” Ilyés Gyula). Ez persze félreérthetetlenül baloldali kör, de egyszersmind polgárias is; az izig-vérig forrongó és munkás az a Kassák volt köztük, akit sokan minősítettek „renegát”-nak (József Attila, mellesleg szólva, aztán hosszabb évekre ellendült tőle, bár inkább versesztétikai, semmint politikai okokból); s akik, mint Lukács és Déry, megmaradtak a kommunista táborban, mégis inkább heterodoxiájukkal tűntek fel, semmint párthűségükkel. Miután pedig hazatért Pestre József Attila, olyan baráti pártfogók és hívek tűntek fel oldalán, mint Wallesz Jenő, Vágó József, Pollatschek Cecil asszony, Komlós Aladár,⁵ vagy Balla Szigfried, a Kereskedelmi Csarnok főtitkára, és Barta István, a Kereskedelmi Bank tisztviselője, akinek barátsága (és összeveszése) két szép versét inspirálta: az Egy ifjú párra és a Harag címűt. Aztán pedig Tersánszky Józsi Jenő, Bartók Béla, Kosztolányi, Karinthy, kissé Móricz, kissé Füst Milán, — a klasszikus, az akkor már hajlott korú nyugatos nemzedék, bár nem mondhatni, hogy a *Nyugat*, mert sem előbb *Osvát*, sem aztán a szerkesztői székből Babits nem vette egészen költőszámba, inkább csak a Parnasszus mellékösvényének bohócát méltányolták benne. Nagyon kiállt érte és mellette, legbozontosabb prózájának is helyt adott a radikális Zsolt Béla, amíg *A Toll* c. hetilap főszerkesztőjeként szerepelt; s miután a lap zárt körben terjesztett, vézna nyomtatvánnyá sorvadt,⁶ ezt a gyakorlatot a minden-eszerkesztő „Kaczér bácsi” is folytatta. Vámbéry, a *Századunk* körének élén, kedvelte, becsülte József Attilát, de sok köze nem

⁵ Ebből az időből való egy fura rigmusa; önéletrajzi versnek készült, s első négy sora így szólt:

*Szerzték: Ignóius Pali
és Galumb Ödön, a tanár;
egy ízben báró Hatvany,
és talán Komlós Aladár.*

Később a negyedik sort -- csatánó-rontóan, de a pontosság kedvéért! — „az igazat mond!” — így módosította:

Wallesz és Komlós Aladár.

Aztán abbahagyta az egészet.

⁶ Ez is adalék a Horthy-idők sajtópolitikai történetéhez: a Bethlen-kormány egy ideig tűrte ezt a szokványoktól elütően radikális hetilapot, aztán kolportázsjogának megvonásával agyonütötte. A felelős szerkesztő, Kaczér Vilmos, mindamellett fenntarthatta amolyan Mikszáth vagy Heltai tollára kívánczó módszerekkel; végiglátogatva és végighajlongva kéziratokért az írókat, előfizetési díjért a marék előfizetőt, pausálé-inorzsákért a bankokat, Rt.-okat.

volt hozzá; sokkal több volt később a *Szocializmus* főszerkesztőjének, Mónus Illésnek. Kiket említsek még, akik „szerették”, legalábbis, mint rigmusában írhatta volna, „egy ízben”? Indulásakor sógora, Dr. Makai Ödön ügyvéd, a haladó, művelt pesti polgárember meglehetősen jellegzetes képviselője, s Giesswein Sándor prelátus-képviselő, harcias katolikus létére harcias szabadelvű ellenzéke a fehér uralmi rendszernek; pályája utolsó szakában pedig Hatvany Bertalan.

„Nem szeretnek a gazdagok”, írta és joggal írhatta József Attila, de a Hatvanyak valahogy kivétel voltak, bár korántsem olyan érzelmi összhangban, mint némelyek vélték. Lajos és Bertalan a *Szép Szó* indulásakor nem állhatták egymást; nem együtt toborozták össze ezt a fiatal kis kört, hanem épp ez a kör volt az, amely úgy-ahogy összebárátkoztatta őket. De József Attilában sem ugyanazt szerették. Lajosnak Attila mindig a Tiszta szívvel költője maradt; baráti körünkben nem nagyon titkolta azt a véleményét, hogy azóta igazában hanyatlott — s legkevésbé a tóprengő, a viaskodó József Attila költészetét kedvelte, a pszichoanalitikai pokoljáróét. Magyarán: nem értette. Hatvany Bertalan viszont épp azon idő tájt szerette meg és karolta fel. Nem mintha akár marxista, akár freudista lett volna: inkább volt taoista, buddhista, churchillianus és zsidó. De a gondolati nyelvük azonos volt; meghittent tudtak egyet nem érteni. Hatvany Bertalan a *Szép Szó* körén belül szintén a „tudományos szárny”-hoz tartozott; s Attilán kívül a fiatalok közül nyilván orientalista társa, Horváth Tibor állt legközelebb hozzá. Világnézetileg nagyon pépita társaság voltunk. Ami összefogott minket, polgáriakat és marxistákat egyaránt, az valóban közös irtózatunk volt attól, amit Sinkó „neo-nacionalizmus”-nak nevez.⁷

A *Szép Szó* törzsgárdája a fiatalok közül került ki — javakorabeli fiatalok közül: negyven alatt jártunk még... — de korosztályunknak nemcsak zömét: élite-jét sem tudhattuk magunkkal azonosnak. S állt ez, míg élt, József Attilára még inkább, mint bármelyikünkre. A polgári haladás éghajlatából nőtt idősebbek összehasonlíthatatlanul több megértéssel és megbecsüléssel voltak iránta, mint kortársai.⁸ E tekintetben az ő esete homlokegyenest ellentéte volt az Adyénak; nemcsak

⁷ A tárgykör iránt érdeklődő olvasónak szeretném figyelmébe ajánlani Imre Katalin „A *Szép Szó* és József Attila” c. tanulmányát (*Irodalomtörténeti Közlemények*, Budapest, 1962. LXVI. évf. 1. sz.); nem értek egyet minden szavával, de messze a legalaposabb összefoglaló írás, mely erről napvilágot látott.

⁸ Azoknak az igen kevés kortársainak egyike, akik jobban megértették őt talán még a korosabbaknál is: Illyés Gyula volt. Annál gyászosabb, hogy 1935-től közéjük ékelődött a politika. Az „Új Szellemi Front” miatt akkor József Attila, mondhatni, az egész népi írógárdával összezördült; de senkivel nem ment ez úgy vére, mint Illyéssel. Az oka ennek — bonyolult személyi kötelékeikről nem szólva — nyilvánvaló: Illyés volt az, akitől elvárta és el is várhatta József Attila, hogy tudja, mi fán terem a fasizmus. Ezért túl heves, tehát igazságtalan volt vele (ahogy az volt, ugyanezen okból, régi vádlott társuk a Sallai-Fürst kiáltvány ügyében, Zsolt Béla; és az voltam én is, ami alkalmasint kevésbé fontos). Illyés ezt halálosan zokon vette; joggal-e? Részben igen; ha ma felméri pályáját, bizvást állíthatja, hogy a döntő kérdésekben sohasem szegődött a jobboldalhoz, kivált nem a hitlerihez s hogy igen nehéz viszonyok közt, a *Magyar Csillag* szerkesztőjeként, menedéket adott, akinek csak adhatott a baloldali irodalom utóvédjéből. De meg kellett volna értenie — és becsülnie — az elismerést, mely épp szemrehányásaink hőfoka és ingerültsége útján

az öreg Ignótus, de a Lafontaine-akadémikus Vikár Béla is hamarabb felismerte tehetségét, mint az irodalmi ifjúság elismert vezérei és esztétái.

Mi idegenítette el József Attilát ennyire kortársaitól kivált 1935-től fogva? Versei megadják a választ. Például:

*Talán dűnnyögj egy új mesét,
Fasiszta kommunizmusét —
mivelhogy rend kell a világba,*

vagy:

*Mit védelmeztünk, nincs jelen,
azt most már támadóink védik.
Elejtem képzelt fegyverem,
mit kovácsoltam harminc évig.*

Más szóval: idegen volt neki az a világ — ahogy idegen volt ő is annak a világnak —, amelybe a mozgató erőt, a dinamizmust, a fajvédő és fasiszta indulatok vitték. S hogy *mennyire* azok vitték — még a baloldalon is — még az irodalmi magasrendűség előhadában is — s a fiatal korosztályokban még ragályosabban, mint az öregekben —, ez az, amit mai fiatal olvasó már bajosan képzelhet el s amit a mindenoldali, budapesti és emigráns szerecsenmosdató irodalom a maga habverésével eltakar az érdeklődő szeme elől. A forradalom a retrográd-ság oldalán állt, s Hitler ígérete alól az ellenségei se tudták kivonni magukat. A múlt oldalán állt a jövő, a vérszomjas múlt oldalán a szemmel látható jövő, *Giovinezza!* Persze hogy nem volt mindenki ebben a táborban; de olyan tündökletesen különbözni tőle, mint József Attila, senki más nem tudott. Ő az, aki semmivel nem maradt adósunk, kivéve amit a téboly ragadott el tőle. Vagy már a téboly adott neki erőt ekkora tisztánlátásra s ilyen kristályos kifejezésre? Metafizikai találós kérdés ez, s keserves volna rá igennel válaszolni.

„Barátom volt, nem ismertem”, így kezdtem róla megemlékezésemet, öngyilkosságának másnapján, a Szép Szó búcsúztató számában. Így fejezhetem be ezt a megemlékezésemet is; lángelméjének titka titok előttem. De nyilvánvaló, hogy mi volt igazának titka, „immunitás”-áé, mely Sinkót olyan áhítatos hódolatra készíteti. Az, hogy nemcsak haladni tudott a korrallal, hanem szembeszegülni is vele.

London, 1965 szeptember.

jutott kifejezésre. Bűne talán nem volt egyéb, mint hogy sokféle tetszett, sokakat vonzott, s a kedveskedést elutasítani képtelen volt. Képtelen lett volna nyilván más is; „ott száz és száz” volt Illyéssel. De azt József Attila mégis joggal érezhette, hogy

*Habár ott volna valamennyi,
Itt kéne lenni teneked.*